

Naar letter en naar geest

Cultuurbescherming in Nederland op een zijspoor

Marjan Otter Nederland heeft de Haagse Conventie uit 1954 geratificeerd. Dit verdrag draagt de ondertekenaars op al in vredes-tijd preventieve maatregelen te treffen om voorbereid te zijn op calamiteiten als oorlog en natuurrampen. De verantwoordelijke ministeries, OCenW en Defensie, slagen er maar gedeeltelijk in aan die opdracht te voldoen.

Het Rijksmuseum Twente is een van de weinige musea in Nederland met een calamiteitenplan. Dat is een soort draaiboek waarin staat welke handelingen men moet verrichten en welke personen of hulpinstanties men moet of kan bellen als het museum wordt getroffen door een ramp. In dat draaiboek staan bijvoorbeeld de nummers van de brandweer, de politie, restauratoren die 24 uur per dag kunnen worden gebeld als er cultuurgoederen zijn beschadigd, verhuizers die op afroep beschikbaar zijn, bedrijven die roetafzuigers kunnen leveren of die zeven dagen per week steigers leveren en opbouwen. In dat draaiboek staat bijvoorbeeld ook het nummer van de cultuurbeschermings-officier voor de provincie in kwestie. De cultuurbeschermingsofficier ressorteert onder de Sectie Cultuurhistorische Achtergronden en Informatie (CAI) van de Koninklijke Landmacht van het ministerie van Defensie.² Hij komt in actie als er sprake is van een

calamiteit, onder meer om de behoefte aan militaire ondersteuning te inventariseren.

Toen het gebouw van het Rijksmuseum Twente schade ondervond als gevolg van de ontploffing van vuurwerkfabriek S.E. Fireworks in mei 2000, is men vergeefs op zoek geweest naar de cultuurbeschermingsofficier voor de provincie Overijssel. De functie was op dat moment niet ingevuld; deze wordt waargenomen door de cultuurbeschermingsofficier van de provincie Gelderland. Men heeft ook getracht in contact te komen met de provinciale inspecteur cultuurbescherming; deze ressorteert, zo weet men, onder de Inspectie Cultuurbescherming Buitengewone Omstandigheden van de Directie Cultureel Erfgoed van het ministerie van OCenW. Echter, de functie van provinciaal inspecteur bleek al in 1996 te zijn opgeheven. Ten einde raad ging men op zoek naar het hoofd van de sectie CAI van de landmacht, Edmund

‘Een geest van eerbied aan te kweken voor de cultuur en de culturele goederen van alle volkeren’
(art. 7.1 Haagse Conventie 1954)¹

Fokker van Crayestein. Ook die kon niet worden bereikt: de stekker van zijn mobiele telefoon was er per ongeluk uitgetrokken door zijn zoontje...

Zo fragiel is op dit moment het netwerk voor de bescherming van cultureel erfgoed geworden. Het is afhankelijk van enkele personen en de lijnen zijn weg, onderbroken of heel lang geworden. Dat was ook de pijnlijke ervaring van het Rijksmuseum Twente.

Beleidsmatig gezien valt cultuurbescherming in buitengewone omstandigheden onder de verantwoordelijkheid van twee ministeries, OCenW en het ministerie van Defensie. Deze twee moeten vóór en tijdens een calamiteit samenwerken. Op beide ministeries is er de afgelopen jaren veel veranderd. Bij OCenW zijn sinds 1996 verschillende functies opgeheven en er is sinds 1999 een reorganisatieproces aan de gang. Ook bij het ministerie van Defensie is veel veranderd sinds de Koude Oorlog is afgelopen en Nederland deelneemt aan Peace Keeping Missions. Onderstaand artikel schetst het ontstaan en de ontwikkeling van zowel het civiele als het militaire cultuurbeschermings-beleid in Nederland, vanaf de mobilisatie tot nu, de wijze waarop civiele en militaire hulp (moeten) worden gecombineerd en de plannen en wensen die er bij de sectie CAI leven.

De civiele organisatie voor kunstbescherming

In de periode vlak voor de Tweede Wereldoorlog wordt kunstbescherming in buitengewone omstandigheden (oorlog en calamiteiten) gecoördineerd en uitgevoerd door inspecteurs van de Inspectie Kunstbescherming, met ondersteuning van vrijwilligers. De Inspectie Kunstbescherming wordt in 1939 ingesteld door het toenmalige cultuurministerie (het ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen (OKW)). De inspecteurs hebben

geen vast dienstverband en krijgen slechts een (geringe) vergoeding op basis van geleverde diensten (Berends 1995, 52-53).

Vanaf 1939 worden er rijksschoolkelders gecreëerd en dat brengt veel werk met zich mee voor de Inspectie Kunstbescherming. De voormobilisatie wordt in augustus van dat jaar afgekondigd en de musea worden gesloten. De collectiestukken moeten worden ingepakt en klaargemaakt voor transport. Dit doen medewerkers van de musea, geholpen door vele vrijwilligers. De Inspectie Kunstbescherming krijgt hulp van militairen bij het vervoer van de culturele goederen naar de schoolkelders. In samenwerking met het ministerie van Defensie maken zij speciale kennisgevingen die worden bevestigd op gebouwen die zelf belangrijke monumenten zijn of de collecties herbergen van musea, archieven en bibliotheken. Op deze wijze is duidelijk dat deze gebouwen vrijgesteld moeten blijven van elk militair gebruik (OKW 1939). Opvallend is dat hierbij geen gebruik wordt gemaakt van het reeds bestaande symbool (de zwart-witte rechthoek) dat stamt uit het humanitair oorlogsrechtverdrag van 1907 (zie Otter 2000).

Ook tijdens het begin van de oorlog gaat de bouw van de schuilplaatsen op diverse plekken in Nederland door, met medeweten en ondersteuning van de bezetter. Voorbeelden zijn de kelder in het Mauritshuis te Den Haag en de bergplaats in het Nationale Park op de Hoge Veluwe speciaal voor het Kröller-Müller Museum. Rijkschoolkelders worden gebouwd in Paaslo, de duinen van Heemskerk, Zandvoort en in de St. Pietersberg (Maring 1995).³

De Duitsers vinden het in de bezettingsjaren belangrijk dat het cultureel erfgoed van Nederland op een veilige plek wordt bewaard. In mei 1941 zijn de schoolkelders gevuld. Onder de Duitse manschappen is een bezoek aan de schoolkelders een gewild uitstapje, niet alleen

om de kunst op deze buitengewone locaties te kunnen bezichtigen maar ook om de indrukwekkend stevig gebouwde kelders te bewonderen (Baard 1946, 34). De Duitse militairen hebben dus wel respect voor het Nederlandse cultureel erfgoed in overheidsbezit. Daar staat tegenover dat er uit particuliere collecties systematisch kunstschatten zijn geroofd, geconfisqueerd en gekocht onder ontoelaatbare omstandigheden (zie ook de rubrieken Boeken, Signalementen en Dossier in dit Cahier).

Direct na de Tweede Wereldoorlog heeft de Inspectie Kunstbescherming haar nut zodanig bewezen, dat de toenmalige minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen in 1946 haar voortbestaan noodzakelijk acht. Intern worden er vraagtekens gezet bij de vorm van de werkzaamheden van de Inspectie Kunstbescherming. Zo willen de inspecteurs geen schriftelijk verslag uitbrengen, omdat deze informatie in de handen van een eventuele nieuwe bezetter, gevaarlijk zou zijn. Uiteindelijk wordt de Inspectie Kunstbescherming opgeheven in 1946 en wordt de Rijkscommissie voor de Bescherming van Monumenten tegen Oorlogsgevaar opgericht (Berends 1995, 62).⁴

Deze – burgerlijke – organisatie bestaat uit drie soorten inspecteurs.⁵ In de eerste plaats zijn er de inspecteurs in algemene dienst. Zij hebben een zeer gespecialiseerde taak op het gebied van de bescherming van klokken, carillons, orgels en gebrandschilderde ramen. Dan zijn er de provinciale inspecteurs (voor elf provincies en de steden Amsterdam, Den Haag en Rotterdam). Zij geven in vredetijd adviezen over de maatregelen die genomen moeten worden voor de bescherming van belangrijk roerend cultuurgood. Deze functie moet zo mogelijk vervuld worden door de directeur van het meest prominente museum in de

provinciale hoofdstad. De districtshoofden tot slot, ook wel kringinspecteurs genoemd, zorgen ervoor dat de adviezen die reeds in vredetijd aan de beheerders van onroerende monumenten zijn gegeven, ook ten uitvoer worden gebracht.⁶

De Monuments, Fine Arts and Archives Officers

Tot ver in de Tweede Wereldoorlog kent Nederland geen militaire vorm van cultuurbescherming. Pas aan het eind van die oorlog maakt Nederland kennis met de Monuments, Fine Arts and Archives Officers (MFAA-officieren). Deze Amerikaanse officieren treden in Nederland voor het eerst op in 1944, in het bevrijde deel.

Zodra een plaats bevrijd is, komen zij in actie. Zij treffen maatregelen, meestal in overleg met de lokale burgerlijke autoriteiten, bijvoorbeeld om door gevechtshandelingen beschadigde monumenten voorlopig te herstellen of transport beschikbaar te stellen om roerend kunstbezit uit bedreigde gebieden weg te voeren.⁷ De MFAA-officieren stellen met behulp van twee Nederlandse officieren die in Brussel gestationeerd zijn een document op over het cultureel erfgoed in Nederland (Van Halm 1999, 20).⁸

Dit zeer nauwkeurige document, een handboek, moet de militaire autoriteiten helpen bij het nemen van strategische beslissingen. Door zo exact mogelijk alle belangrijke culturele goederen in kaart te brengen wil men onnodig verlies van het erfgoed voorkomen. Alle Civil Affairs Detachments, waaronder de MFAA-officieren ressorteren, zijn in het bezit van dit vijftig pagina's tellende handboek. Het Civil Affairs Department maakt op zijn beurt deel uit van de generale staf van de Allied Expeditionary Forces (SHAEP). De aan ieder legeronderdeel toegevoegde MFAA-officier brengt door tussenkomst van zijn commandant rapport uit aan SHAEP. Een

aantal monumenten die in het handboek staan, worden door de Amerikaanse legerautoriteiten als onschendbaar beschouwd. Zij mogen geen doelwit vormen voor bombardementen of door eigen troepenonderdelen gebruikt worden. De MFAA-officieren moeten op de naleving van deze bepalingen toezien en ze hebben zelfs het recht geëvacueerden die op bevel van militaire autoriteiten in zulke gebouwen zijn ondergebracht, te verplaatsen naar andere locaties. De inhoud van het handboek is *top secret* omdat men bang is dat de vijand zich na bekendwording ervan in de desbetreffende gebouwen zal vestigen. De angst dat de vijand gebruikmaakt van de gegevens die een land vrijgeeft door prioriteitenlijsten te maken van zijn eigen cultureel erfgoed, is tot op de dag van vandaag actueel (Toman 1996, 181).

Militaire bescherming van cultuurgooderen

Het optreden van de Amerikaanse Monuments, Fine Arts and Archives Officers in de Tweede Wereldoorlog vormt de aanleiding om ook zulke militairen bij de Koninklijke Landmacht aan te stellen (Glaswinckel 1955). Het inzetten van militairen heeft een aantal belangrijke voordelen. Een militair heeft toegang tot ruimtes waar gewone burgers niet kunnen komen; hij kan zich in oorlogstijd makkelijker en sneller verplaatsen; hij heeft meer communicatiemogelijkheden omdat hij tevens gebruik kan maken van de militaire lijnen; hij heeft automatisch voorrang op wachtende burgers bij een bezoek aan autoriteiten en kan op voet van gelijkheid contacten onderhouden met de bevriende MFAA-officieren en op deze basis ook beter gegevens uitwisselen.

Na de oorlog doen deze zwaarwegende argumenten de Rijkscommissie voor de Bescherming van Monumenten tegen Oorlogsgevaar besluiten te adviseren een militaire organisatie op te richten die

betrokken is bij de kunstbescherming, zoals het dan nog heet. Elk militair gewest moet door een kunstbeschermingsofficier met een uitgebreide kunsthistorische kennis worden vertegenwoordigd.

Deze motivatie van de Rijkscommissie om militairen te betrekken bij de bescherming van cultuurgooderen, laat zien hoe moeilijk het voor burgerlijke autoriteiten geweest is om in de Tweede Wereldoorlog het cultureel erfgoed actief te beschermen. Van militaire steun verwacht men verbeterde communicatie en vervoer, en tijdelijke opslagplaatsen.

Kunstbeschermingsofficieren bij het Nederlandse leger

In 1953 worden er bij de Koninklijke Landmacht twaalf officieren gerekruteerd onder de reservisten die vervolgens als kunstbeschermingsofficieren worden aangesteld. Kunstbeschermingsofficieren komen dus alleen op oproepbasis in actie.⁹ Opvallend is dat dit besluit al in 1953 wordt genomen terwijl de Haagse Conventie pas in 1954 wordt ondertekend en in Nederland in 1958 wordt geratificeerd (zie Otter 2000).

De kunstbeschermingsofficieren krijgen de organisatiestructuur die de Rijkscommissie voor de Bescherming van Monumenten tegen Oorlogsgevaar heeft voorgesteld; hun taken komen vrijwel overeen met de verplichtingen die voortkomen uit het Haagse Verdrag dat een jaar later wordt opgesteld.¹⁰ De taken zijn welomschreven en lopen van advisering aan de militair commandant tot het opstellen van prioriteitenlijsten met cultuurgooderen en overzichtskarten van vindplaatsen, van het onderhouden van contacten met civiele kunstbeschermingsfunctionarissen tot het daadwerkelijk verlenen van bijstand. Het adviseren van de provinciaal, later regionaal militair commandant betreft de bescherming van kunstschaten, bijvoorbeeld door het

voorkomen van diefstal van kunstschaten door militairen en, bij plaatsgevonden diefstal, door het nemen van maatregelen die kunnen leiden tot het terugvinden of vergoeden van de gestolen voorwerpen. Tot een deel van deze taak wordt ook gerekend het adviseren over de strekking van de Haagse Conventie uit 1954, de organisatie van de civiele kunstbescherming en de door de civiele kunstbeschermingsorganisatie verzochte hulpverlening, de beperking van militaire activiteiten in verband met kunstbescherming, zoals voorkomen van beschadiging of vernieling van monumenten bij de planning en uitvoering van militaire operaties en de te treffen maatregelen ter voorkoming van het gebruik van historische gebouwen en schuilplaatsen waarin kunstschaten zijn ondergebracht voor legering of voor andere militaire doeleinden.

De kunstbeschermingsofficier moet op de hoogte zijn van de aanwezige monumenten in het gezagsgebied van de provinciaal (later regionaal) militair commandant die voor bescherming in aanmerking komen. Hij stelt zo mogelijk een prioriteitenlijst op in overleg met de civiele functionarissen en brengt die gegevens over op overzichtskaarten. Daarnaast onderhoudt de kunstbeschermingsofficier contact met de civiele kunstfunctionarissen, te weten de inspecteurs in algemene dienst, het districtshoofd, de provinciaal inspecteur kunstbescherming en tot slot de landelijke coördinator kunstbescherming.

Zo nodig verleent de kunstbeschermingsofficier bijstand bij het vervoer van cultuurgoederen, bijvoorbeeld in geval van noodtransport. De kunstbeschermingsofficier werkt dus samen met de civiele autoriteiten. Hij heeft een brugfunctie tussen burgers en het militaire apparaat en is bekend met zowel de te beschermen culturele goederen als met het militaire apparaat. De kunstbeschermingsofficier moet optreden in geval van oorlog, maar

ook wanneer er zich in ons land een ramp voordoet van menselijke of natuurlijke aard.

Omslag in het kunstbeschermingsbeleid

Zo is de situatie tot aan het begin van de jaren tachtig, als er een belangrijke omslag in het kunstbeschermingsbeleid plaatsvindt. Het beleid moet dan meer worden gericht op 'bescherming ter plaatse'. Voorheen ging men ervan uit dat er genoeg tijd zou zijn, minstens enkele dagen, om het cultuurbezit te transporteren. Maar dan neemt men aan dat er voor een dergelijk transport noch de tijd noch de gelegenheid zal zijn. Onverwachte, snelle aanvallen worden in deze tijd van kernwapens het meest waarschijnlijk geacht; in dat geval zal het onmogelijk zijn om zelfs maar de belangrijkste culturele goederen te transporteren naar de daarvoor bestemde bunkers (UNESCO 1962). Een oorlog op Nederlands grondgebied lijkt steeds minder waarschijnlijk, andere rampen of buitengewone omstandigheden zoals overstromingen of extreem grote branden worden een aannemelijker gevaar.

Deze omslag in het defensiebeleid heeft direct gevolgen voor de civiele organisatie. Er moet, anders dan voorheen, naar cultureel erfgoed op locatie worden gekeken om te zien welke maatregelen er genomen moeten worden. Dat gaat nog een stap verder als in 1986 de Organisatie Bescherming Bevolking wordt opgeheven. De taken van de inspecteurs worden nog verder toegespitst op het voorkomen van beschadigingen door toedoen van calamiteiten zoals overstromingen, aardbevingen en extreem grote branden. De provinciaal inspecteur krijgt een andere naam: hij wordt provinciaal inspecteur cultuurbescherming gerekruteerd uit de (preventieve) officieren van de (regionale) brandweer. Hij houdt contact met de twee onderdelen van het ministerie van Defensie die bij calamiteiten in actie komen, de Nationale

Reserve en de Nationale Commando.

Deze reorganisatie van het takenpakket vindt plaats onder leiding van de coördinator cultuurbescherming, een functie die van 1983-1996 wordt vervuld door de heer J. Evenblij. Hij is bijvoorbeeld verantwoordelijk voor het markeren van het cultureel erfgoed in Nederland met het blauwe schildje.

De Inspectie Cultuurbescherming is sinds 1996 onbemand.¹¹ Tot op heden is er nog geen opvolger voor de functie van de heer Evenblij en verzorgt de Rijksdienst voor de Monumentenzorg de aanvragen voor het blauwe schildje. De functie van inspecteur is ook opgeheven. Sinds 1999 is een herbezinning op de cultuurbeschermingstaken van de Directie Cultureel Erfgoed van het ministerie van OCenW aan de gang; een grondige reorganisatie zal daarvan het gevolg zijn.

Herbezinning en reorganisatie

Om de reorganisatie door te voeren is een adviesbureau in de arm genomen: Boer & Croon Management Consultants. Dit adviesbureau koerst voorlopig aan op twee doelstellingen. De eerste is het ontwerpen van een blauwdruk voor 'een cultuurbeschermingsorganisatie'. In de blauwdruk wordt tevens aangegeven 'hoe verantwoordelijkheden komen te liggen, op welke wijze verschillende organisatie-eenheden binnen de overheid hierbij betrokken zullen zijn en hoe de organisatie gefinancierd wordt. Hierbij speelt de organisatie van de brandweer een belangrijke rol'. Volgens de tweede doelstelling, om 'de implicaties van cultuurbescherming juist in beeld te krijgen', is het van belang per provincie cultuurbeschermingskaarten samen te stellen waarin staat welke objecten bescherming verdienen en welke prioriteiten er moeten worden gesteld. 'Het voor de hand liggende verankerpunt hiervoor ligt bij de kabinetten van de Commissarissen der Koningin' (www.

boercroon.com/cultuurbescherming). Om de integratie van beide bovengenoemde punten met reguliere beschermingsorganisaties te initiëren zijn er drie *pilot*projecten van start gegaan, in de provincies Drenthe, Utrecht en Zuid-Holland. De uitkomsten van deze projecten moeten de precieze invulling van de totale infrastructuur helpen vaststellen. Uit deze - vage - formuleringen wordt echter niet duidelijk wie wat gaat doen en wie waar verantwoordelijk voor is.

Naar het zich laat aanzien wordt een database, waarin onder meer actuele prioriteitenlijsten voor te beschermen roerend cultureel erfgoed zijn opgenomen, een van de belangrijkste instrumenten van de nieuwe organisatie. De erfgoedorganisaties - musea, monumenten, archieven en bibliotheken - leveren de informatie op basis waarvan deze lijsten kunnen worden opgesteld. Het is onduidelijk of de lijsten die eerder zijn gemaakt door de provinciale inspecteurs cultuurbescherming hiervoor als basis zullen en kunnen worden gebruikt. Erfgoedorganisaties zullen nu zelf een prioriteitstelling binnen hun collectie moeten aanbrengen en worden tegelijkertijd gedwongen na te denken over hun eigen (nog op te zetten) rampenscenario. De database zal het handvat zijn voor degenen die in noodsituaties de beslissingen nemen. In 95 procent van alle calamiteiten in Nederland gaat het om brand, in de andere 5 procent om waterschade. Bij brand liggen de bevoegdheden om op te treden bij de brandweer, bij waterschade zijn dat vertegenwoordigers van de provincie. Zij moeten dus toegang hebben tot informatie, vooraf, maar ook op het moment van de ramp zelf.

De brandweer heeft altijd al een cultuurbeschermende taak gehad, maar het is de bedoeling om een goedlopende samenwerking tussen de beheerders van cultuurobjecten en de

brandweer tot stand te brengen. De winst van deze opzet moet komen uit de toename van preventieve maatregelen en efficiency als gevolg van de centraal toegankelijke database.

Afspraken met de brandweer kunnen uitsluitend op lokaal niveau worden gemaakt, want de brandweer, die valt onder het ministerie van Binnenlandse Zaken, kent geen centrale organisatiestructuur; de communicatiesystemen van de lokale brandweer zijn evenmin op elkaar afgestemd (Leistra 2000). Dit zijn natuurlijk kwetsbare punten. De nieuwe organisatie draait dan ook niet om directieven en regelgeving maar om faciliteren. Door het de verantwoordelijken, en dan met name de brandweer, in rampsituaties zo gemakkelijk mogelijk te maken, denkt men nu de beste resultaten te kunnen behalen. De brandweer krijgt een kostbaar instrument aangereikt maar hij is niet verplicht daar iets mee te doen en kan het geheel naar eigen inzicht toepassen. De informatiestructuur die nu met zoveel geld en energie wordt opgezet door het ministerie van OCenW kan dus afhankelijk van individuele keuzen wel of niet worden benut. Het rendement van deze investering is daarmee op voorhand onduidelijk.

Nieuwe accenten in het militaire cultuurbeschermingsbeleid

Anders dan bij het ministerie van OCenW heeft de omslag in het denken over cultuurbescherming pas verstrekkende gevolgen voor de Sectie Cultureel Erfgoed (de voorloper van de sectie CAI van het ministerie van Defensie), na het einde van de Koude Oorlog. De taken van het militaire apparaat veranderen dan volkomen. Sinds 1993 is Nederland begonnen met een nieuw beleid. Door deelname aan internationale vredesmissies, de zogenaamde Peace Keeping Missions, komen militairen in aanraking met allerlei volken en culturen. Hoe

zij daarvan kennis kunnen nemen en daarvoor respect kunnen opbrengen, leren ze in de lessen Cultuurbewustzijn die aan alle militairen worden gegeven die worden uitgezonden naar het buitenland.¹² Daarvoor zijn acht docenten Cultuurbewustzijn beschikbaar. Dit zijn deels reserveofficieren die hiervoor worden opgeroepen. Zij zijn specialist in de cultuur van een uitzendgebied en in interculturele communicatie, ook wel Cross Cultural Management genoemd. Deze specialisten zijn bovendien regelmatig op locatie bij VN-missies. Door de veranderde aard van de conflicten is er een groeiende belangstelling van de luchtmacht en de marine (Korps Mariniers) voor deze lessen, die inmiddels dan ook krijgsmachtbreed worden verzorgd. Ook het ministerie van Buitenlandse Zaken maakt van tijd tot tijd gebruik van de diensten van de sectie CAI. Het werkterrein van de sectie wordt dus binnen en buiten het ministerie van Defensie steeds uitgebreider.

In de lessen Cultuurbewustzijn kregen de militairen die naar de Balkan gingen, bijvoorbeeld een cultuurhistorisch overzicht van het conflict. Waarom strijden deze partijen en hoe is dit vanuit het verleden te verklaren? Wat zijn de heersende normen en waarden, wat moet je doen, wat kun je beter laten? Het immateriële aspect is dus het belangrijkste onderdeel van de lessen; er wordt ook verteld welk cultureel erfgoed in die omgeving van belang is en wat de Haagse Conventie 1954 inhoudt.¹³

Dat laatste is een hoofdtaak van de sectie en een regelrecht uitvloeisel van de ratificering van dat verdrag in 1958. Daarmee heeft de Nederlandse overheid zich verplicht al in vredetijd preventieve maatregelen te nemen ter bescherming van cultureel erfgoed (UNESCO 1954, artikel 3). Een van de belangrijkste maatregelen is de scholing van militairen over de inhoud en uitwerking van dat verdrag. In dat kader verzorgt de sectie een

aantal lessen die standaard gegeven worden aan alle militairen van de landmacht die in opleiding zijn. Wanneer daarin het humanitair oorlogsrecht besproken wordt, komt ook de Haagse Conventie 1954 aan de orde.¹⁴

Alhoewel de culturele voorbereiding van militairen aan de Peace Keeping Missions naadloos aansluit bij de verplichtingen die Nederland heeft in het kader van het Haagse Verdrag, moet de Sectie Cultureel Erfgoed desondanks een hevige strijd leveren binnen de Landmacht om haar bestaan te continueren. Dankzij een sterke interne lobby, druk vanuit het ministerie van OCenW en vooral de waardering van de uitgezonden militairen lukt dit. Bij evaluaties van de opleiding worden de lessen als zinvol en nuttig beschouwd. Deze positieve reacties zijn essentieel want de militairen die 'in het veld' werkzaam zijn moeten de lesstof in hun praktijksituatie verwerken.

Militaire cultuurbescherming binnen Nederland minder prominent

In 1995 wordt de Sectie Cultureel Erfgoed overgeplaatst naar de Operationele Staf van de Bevelhebber der Landstrijdkrachten BLS. Dit is een goede standplaats omdat hier de coördinatie, aansturing en evaluatie plaatsvinden van de beleidsvoorbereiding, gereedstelling, inzet en zorg van de eenheden van de Koninklijke Landmacht die deelnemen aan operaties in binnen- en buitenland. De sectie gaat voortaan door het leven als Sectie Cultuurhistorische Achtergronden en Informatie, CAI.¹⁵

Bij die gelegenheid gaat men over tot een nieuwe indeling van de kunstbeschermingsofficieren, die inmiddels cultuurbeschermingsofficieren worden genoemd. In plaats van twaalf provinciale militaire commando's (twaalf regio's) komen er

drie regionale militaire commando's (RMC's), waarbij per regio twee reservisten zijn aangesteld. Als gevolg van deze centralisatie krijgen cultuurbeschermingsofficieren een groter rayon: Zuid-Holland en Zeeland vallen bijvoorbeeld samen. In de praktijk betekent dit dat de afstand te groot en de betrokkenheid te klein is, terwijl de capaciteit om alle betrokkenen te motiveren een belangrijke voorwaarde is voor het slagen van hun missie. Om die reden wordt al snel teruggekeerd naar het provinciale systeem, maar ook aan die organisatie kleeft het probleem dat cultuurbeschermingsofficieren slechts enkele dagen per jaar ter beschikking staan van het militaire apparaat. In Nederland is het de taak van de twee functionarissen binnen de sectie CAI om het contact met de cultuurbeschermingsofficieren optimaal te houden. De cultuurbeschermingsofficieren hebben in het verleden eigenlijk nooit een prominente rol gespeeld binnen het leger, maar na de beëindiging van de Koude Oorlog neemt hun belang verder af. Veel reguliere militairen weten niet eens van hun bestaan. De afgelopen jaren zijn diverse cultuurbeschermingsofficieren met pensioen gegaan. Een aantal van de functies is (nog) niet opnieuw ingevuld. Zo ontbreekt een cultuurbeschermingsofficier in de provincie Overijssel. Dat heeft nadelige gevolgen gehad bij het op gang komen van de hulp aan het Rijksmuseum Twente in de eerste dagen na de vuurwerkramp.

Nederlands beschermd cultuurgoed

Hoe weten militairen nu welk cultureel erfgoed concreet in aanmerking komt voor bescherming? In het geval van een interne, Nederlandse calamiteit, komt de sectie CAI pas helemaal aan het eind, bij de afwikkeling van de ramp, in beeld. De sectie komt uitsluitend in actie voor cultuurgoederen die gemerkt zijn met het blauwe schild. Inmiddels zijn er

ongeveer 44.000 objecten geregistreerd als wettelijk beschermd erfgoed; daarvan staan 4400 objecten op een prioriteitenlijst en deze hebben het blauw-witte embleem toegewezen gekregen. Niet alle culturele (on)roerende goederen krijgen dus zomaar het schildje. De (on)roerende goederen met een schildje dient een bezetter te respecteren. Uit deze groep van 4400 is ook weer een selectie gemaakt van 115 objecten van bijzondere cultuurhistorische waarde. Zij vormen de Top 100-lijst, hoewel deze uit meer dan 100 objecten bestaat. Voor bescherming van de Top 100 kunnen militairen worden ingezet.

Pas in de jaren zestig is er een begin gemaakt met het markeren van het onroerend cultureel erfgoed. In 1966 zijn de eerste kentekens zichtbaar op monumenten in Noord-Holland; in Groningen en Friesland daarentegen is tot 1990 geen enkel blauw-wit schildje te bekennen! Ons internationaal beschermde onroerend cultureel erfgoed is dus pas zeer recentelijk van dit kenteken voorzien.¹⁶

In Nederland vallen alleen de schuilkelders onder de term *special protection* van de Haagse Conventie 1954. De zes schuilkelders hebben daarom drie schildjes in plaats van één schild. In het Haagse Verdrag gaat men nog uit van internationale gewapende conflicten die getroffen landen nopen hun nationale topstukken buiten de musea in veiligheid te brengen. In het verdrag staat precies omschreven welke maatregelen men in dat geval moet treffen.¹⁷ Zo moet men bij een verplaatsing van culturele goederen in oorlogstijd de kisten voorzien van het blauw-witte schildje, de personen die betrokken zijn bij het vervoer moeten het embleem zichtbaar om hun arm dragen en het gebouw waar de goederen in worden opgeslagen moet gemarkeerd worden met het kenteken.

Volgens het huidige Nederlandse militaire beleid moeten de voorwerpen echter ter plaatse

worden beschermd, en dat is in tegenspraak met de bepalingen in het Haagse Verdrag. Daarmee zijn schuilkelders eigenlijk overbodig geworden. Er zijn nog geen nieuwe locaties aangewezen die in aanmerking komen voor die drie schildjes (zie Otter 2000). Zolang het Tweede Protocol nog niet in werking is getreden, blijft de dichotomie tussen het actuele Nederlandse beleid en de internationale voorschriften uit 1954 bestaan.

Het blauwe schild contraproductief

Als militairen en burgers duidelijk is wat de betekenis is van het blauwe schild, en het blauwe schild wordt daadwerkelijk aangebracht op het cultureel erfgoed, dan houdt dat ook een risico in. In het geval van etnische conflicten waarbij de vernieling van het cultureel erfgoed een doel op zichzelf is geworden, vormt het schild een duidelijke aanwijzing voor de gevoelige plek van de tegenstander. Een voorbeeld uit Bosnië betreft twee vlak bij elkaar gelegen archieven die beide zijn gevestigd in onopvallende panden uit de jaren zeventig. Het ene heeft op het dak heel groot het blauwe schild aangebracht, het andere niet. Juist het archief met het schild is gebombardeerd. Zonder markering was het misschien niet eens als belangrijke erfgoedinstelling herkend.

Het blauwe schild heeft nog meer negatieve bijwerkingen. Zo zijn er landen buiten Europa die wel de Haagse Conventie 1954 hebben geratificeerd maar nog geen blauw-witte schildjes hebben geplaatst. Zij zijn bang dat het in vredetijd markeren van hun cultureel erfgoed een spanningverhogend effect heeft op hun buurland, dat wellicht kan gaan denken dat er dus een gewapend conflict op komst is.

Met deze voorbeelden wordt een essentiële voorwaarde voor het functioneren van het blauwe schild duidelijk. Het respect voor ‘anderomans’ cultureel erfgoed moet

daadwerkelijk aanwezig zijn bij de strijdende partijen, anders zijn de afspraken van het Haagse Verdrag absoluut niet na te komen. Aangezien de conflicten van het afgelopen decennium allemaal etnisch van aard zijn, ziet het er voor de toekomst somber uit.¹⁸ Juist bij etnische conflicten is men eropuit de culturele identiteit van de ander te vernietigen en cultureel erfgoed vormt dan een belangrijk doelwit.

Registratie, preventie, bescherming

Het Haagse Verdrag heeft geen mogelijkheden voor sancties of strafrechtelijke maatregelen ingebouwd tegen (opzettelijke) vernietiging van cultuurbezit. Het Tweede Protocol heeft dat wel, maar is nog niet door voldoende landen geratificeerd en daarom nog niet in werking getreden. Voorlopig zal de loyaliteit van een soldaat dan ook eerder bij zijn eigen land liggen dan bij internationale afspraken. Een militair houdt zich aan de opdrachten die hem van bovenaf worden gegeven. Alleen als de dreiging van internationale strafmaatregelen groot en reëel genoeg is, kan er een preventieve werking van internationale afspraken uitgaan. Tot nu toe is dat niet het geval.

Militairen die op de hoogte zijn van de inhoud het verdrag maar opdracht krijgen een cultuur te vernietigen, staan voor een enorm dilemma, zoals in het geval van de vernietiging van de cultuur van de Albanese Kosovaren. Op het moment is het Joegoslaviëtribunaal in Den Haag de plaats waar misdadigers berecht worden voor het schenden van het internationaal recht tijdens de oorlog in Bosnië (1991-1994). Tijdens de missies in de voormalige deelstaten van Joegoslavië is door de leden van de European Community Monitoring Mission (ECMM) gelet op de destructie die er heeft plaatsgevonden van cultureel erfgoed. Deze waarnemingen zijn officieel geregistreerd, zodat het internationaal gerechtshof ze kan

gebruiken als bewijsmateriaal indien personen worden aangeklaagd wegens etnocide en iconocide.¹⁹ Wanneer er daadwerkelijk straffen opgelegd worden voor misdaden die begaan zijn op het gebied van het humanitair oorlogsrecht, zal het oorlogsrecht wellicht beter standhouden. Registratie is slechts een instrument om achteraf mensen ter verantwoording te roepen, maar als zij structureel wordt toegepast en de strafmaatregelen aanzienlijk zijn, zal er in de toekomst zeker een preventieve werking van uit kunnen gaan. Het spreekt voor zich dat de *monitoring* (registratie) van vernietiging van cultureel erfgoed consequent moet gebeuren, bij alle (voormalig) strijdende partijen.

De ECMM's hebben zelden een preventieve werking op het gebied van cultuurbehoud. Een uitzondering vormt de vermelding van Dubrovnik op de Werelderfgoedlijst, die wel degelijk een beschermend effect heeft gehad. De internationale verontwaardiging over de vernietiging van een stad die op de Werelderfgoedlijst staat, was zo groot dat daarmee verdere schade is beperkt. Echte bescherming vindt zelden plaats en blijkt uiterst lastig te verwezenlijken. Een uitzondering hierop vormen de Britse KFOR-militairen die ter bescherming om het belangrijke Servisch-orthodoxe klooster van Kranistsja in Kosovo zijn gelegerd. Dit klooster staat ook op de Werelderfgoedlijst.

Daarnaast is het wegvoeren van cultureel erfgoed uit het oorlogsgebied een belangrijke optie. Zo zijn veel collecties uit het Balkangebied naar Italië in veiligheid gebracht. Iedere oplossing waarbij wordt vermeden dat belangrijk cultureel erfgoed wordt vernietigd of in de illegale handel verdwijnt, moet worden benut. In het geval van de Balkan zijn er heel veel voorwerpen vernietigd én illegaal over de grens verdwenen.

Wensen voor de toekomst

Op het gebied van binnenlandse cultuurbescherming is er in Nederland nog heel wat te verbeteren. De afgelopen jaren is er veel veranderd, maar weinig verbeterd, zeker niet aan de civiele kant. Het ministerie van OCenW heeft de hele organisatie die viel onder de Inspectie Cultuurbescherming Buitengewone Omstandigheden, opgeheven en bij de reorganisatieplannen ligt de prioriteit voornamelijk bij het aanleggen van een database, niet of nauwelijks bij het opzetten van een nieuwe dienst met bijbehorende functionarissen. Een zorgwekkende ontwikkeling, want een database functioneert alleen als de personen en instellingen die daarin zijn opgenomen hun werkzaamheden op elkaar hebben afgestemd en als hun activiteiten worden gecoördineerd. Door deze veranderingen en de taakverschuiving bij het ministerie van Defensie is de onderlinge samenwerking wel heel erg bemoeilijkt. De oorspronkelijke coördinatie tussen de provinciale inspecteurs (civiel) en de cultuurbeschermingsofficieren (militair) is zelfs geheel weggefallen. Daardoor kan er onvoldoende hulp worden geboden bij binnenlandse calamiteiten.

Ook voor het ministerie van Defensie staan nog tal van verbeteringen op het wensenlijstje. Om te beginnen zou de Haagse Conventie 1954 in de opleiding van alle Nederlandse militairen moeten worden geïntegreerd, dus ook in die van de luchtmacht en de marine. Daarnaast zou de sectie CAI meer internationaal willen samenwerken. Het hoofd van de sectie, Fokker van Crayestein, vindt zelfs dat 'het internationaal overleg over het vormgeven van de lessen en van de opleiding voor alle detachementen die naar een inzetgebied gaan, op NAVO-niveau zou moeten gebeuren. Daar begint nu langzaam schot in te komen maar het gaat nog veel te langzaam.' Hem is wel gevraagd

een handboek te schrijven over de juridische positie van 'cultureel erfgoed ten tijde van gewapend conflict'. Dit handboek zal door UNESCO worden vertaald en gestuurd naar alle ratificerende landen als humanitair oorlogsrechtelijke leidraad.

Meer internationale samenwerking op alle fronten kan leiden tot een grotere erkenning van het verdrag (de Haagse Conventie 1954). Het zou goed zijn deze samenwerking minimaal op Europees niveau te laten plaatsvinden. Dan kunnen ook Europese cultuurbeschermingsofficieren worden aangesteld en kunnen in Europees verband prioriteitenlijsten voor cultureel erfgoed worden opgesteld. Europese druk kan op nationaal niveau misschien zaken bespoedigen.

Op internationaal gebied vervult de sectie CAI zeker een voortrekkersrol. Zo worden de leden van de European Community Monitoring Mission door haar geschoold. Een activiteit die de lijn volgt van het Haagse Verdrag en in het bijzonder de lijn van het Tweede Protocol. Toch heeft de aanpak van de sectie slechts sporadisch navolging gevonden in het buitenland, al is er tijdens de Diplomatieke Conferentie voor het Tweede Protocol in 1999 veel belangstelling voor getoond, onder meer vanuit België, Finland, Oostenrijk en Zwitserland.

In Nederland noch in andere landen is tot dusverre veel gedaan aan het informeren van burgers. De uitzending van een vredesmissie naar Kosovo was een goede gelegenheid, maar informatieve acties vanuit de ministeries en aandacht van de media bleven uit. De missie naar Eritrea biedt een nieuwe kans. Het cultuurbewustzijn onder burgers, jong en oud, zou gestimuleerd moeten worden, bijvoorbeeld op school, bij de ingang van een gebouw met een blauw schild of in taal- en cultuurstudies aan de universiteit en de kunstvakopleidingen aan het hbo.

Tot slot zouden alle voorstanders van het Haagse Verdrag in Nederland zich moeten bundelen tot een krachtige lobby voor het verder implementeren van de Haagse Conventie 1954 en het ratificeren van het Tweede Protocol. De overheid moet worden gestimuleerd tot het nemen van maatregelen op het gebied van implementatie, met name aan de civiele kant. Het gebrek aan steun en middelen voor implementatie staat in schril contrast met de wijze waarop Nederland zich in het buitenland profileert, namelijk als een groot voorstander van het verdrag. Naast het verlenen van steun bij het opstellen en verbeteren van het verdrag moet Nederland dus ook de consequenties van de afspraken nakomen.

Bronnen

Het artikel is een verslag van drie interviews, respectievelijk met luitenant-kolonel Edmund Fokker van Crayestein en Tamara van Halm, hoofd en stafmedewerker van de sectie CAI, Cultuurhistorische Achtergronden en Informatie van het ministerie van Defensie, en met Jeroen van Roon van Boer & Croon Management Consultants. Het artikel leunt bovendien op de scriptie van Tamara van Halm, die in 1999 tijdens haar studie, stage heeft gelopen bij de sectie CAI (Van Halm 1999).

Marjan Otter

studeerde kunstgeschiedenis in Groningen en archeologie van Pre-Columbiaans Amerika in Leiden en was in 2000 coördinator van het promotiebureau Leiden Museumstad.

Literatuur

- Baard, H.P. (1946) *Kunst in schuilkelders*. Den Haag.
- Glaswinckel, D.P.M. (1955) *Kunstbescherming in oorlogstijd*. 's-Gravenhage: ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen. (Mededelingen; nr. 19).
- Halm, T. van (1999) *Cultuurbewust(zijn)? Het verdrag inzake de bescherming van culturele goederen ten tijde van gewapend conflict*. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam, Culturele Studies. (Doctoraalscriptie).
- Maring, M. (1995) 'Het Paaslo-Pantheon: monumenten van Kunstbescherming'. In: *Monumenten en oorlogstijd: jaarboek monumentenzorg 1995*. Zwolle/Zeist: Waanders/Rijksdienst voor de Monumentenzorg, 111-124.
- OKW (1939) *Brief van de Inspecteur Kunstbescherming*, september. In: Archief van het ministerie van Defensie te Den Haag (Frederikskazerne), Sectie Cultureel Archief, nr. B54.
- Otter, M. (2000) 'Beschermen, beschaven ... beschieten: de noodzaak van internationale en nationale regels voor cultuurbescherming'. In: *Boekmancahier*, jrg. 12, nr. 46. december.
- Toman, J. (1996) *The Production of Cultural Property in the Event of Armed Conflict*. Parijs.
- UNESCO (1962) *Information on the implementation of the Hague Convention Reports 1962*. Parijs.
- UNESCO (1954) *Verdrag inzake de bescherming van culturele goederen in geval van een gewapend conflict*. Den Haag.
- Verweij, M.S. (1990) 'Het blauwwitte monumentenschildje is een internationaal kenteken!' In: *Jaarboek van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg*, nr. 50. Zeist.

Noten

- Artikel 7.1. De Hoge Verdragsluitende Partijen verbinden zich reeds in vreedstijd bij haar strijdkrachten diensten in te stellen, deskundig personeel aan te stellen of een en ander voor te bereiden, welke diensten of welk personeel tot taak zullen hebben te zorgen voor de eerbiediging van culturele goederen en samen te werken met de burgerlijke autoriteiten die belast zijn met de veiligstelling van deze goederen.
- Binnen Defensie zijn er vier krijgsmachtonderdelen: de landmacht, de marine, de luchtmacht en de marechaussee, maar alleen de eerste houdt zich bezig met cultuurbescherming.
- In 1938 heeft jhr. W. Sandberg, toenmalig conservator aan het Stedelijk Museum te Amsterdam, een studiereis gemaakt naar Spanje om te bekijken hoe de Spanjaarden hun kunstbezit in oorlogstijd hebben beschermd. Hij is zeer tevreden over hun aanpak. Ook J. Kalf, directeur van het Rijksbureau voor de Monumentenzorg, heeft zich bij de bouw van de Nederlandse rijksschuilkelders laten inspireren door de Spanjaarden (Baard 1946, 7-22).
- De commissie wordt ingesteld op 9 september 1946 bij besluit nr. 16543 van OKW. In de periode van 9 september

- 1946 tot en met 31 december 1947 wordt er tienmaal vergaderd. Het verslag van al deze vergaderingen is slechts weergegeven in één document, waarschijnlijk uit 1947, opgesteld door commissielid H. Vreede. Aanwezig in het archief van de Sectie Cultureel Erfgoed, (Frederikskazerne) Den Haag.
5. Aangesteld bij beschikking van 29 juni 1949 door het ministerie van OKW, nr. 110682.
 6. Regionaal beschikbare hulpverleners worden na de Tweede Wereldoorlog gebundeld in de Organisatie Bescherming Bevolking (BB). Ook vrijwilligers kunnen zich hierbij aansluiten. De kringinspecteurs kunstbescherming hebben eenzelfde regio-indeling als gangbaar is bij de BB.
 7. Het functioneren van de MFAA-officieren wordt uitvoerig besproken door jhr.dr. D.P.M. Glaswinckel in zijn betoog op de vergadering van de Vereniging van Officieren van de Koninklijke Landmacht in 1955 (Glaswinckel 1955, voetnoot 44).
 8. De Amerikaanse officieren worden geassisteerd door twee Nederlandse gemilitariseerde museumdirecteuren, onder wie dr. J.B. de Vries, de latere directeur van het Mauritshuis in Den Haag.
 9. In de praktijk is dit een- of tweemaal per jaar, om bijeenkomsten bij te wonen van de civiele organisaties op dit vlak. Er is geen duidelijke lijn in de oproepen waar te nemen.
 10. Tijdens de vergadering van de Vereniging van Officieren van de Koninklijke Landmacht benadrukt jhr.dr. D.P.M. Glaswinckel dat 'de gewapende macht eerbied voor de cultuur van alle volken moet worden bijgebracht' (Glaswinckel 1955).
 11. J. Evenblij is tussen 1996-1988 nog voor twee dagen in de week aangebleven als coördinator cultuurbescherming om het inspectieapparaat in stand te houden.
 12. De lessen Cultuurbewustzijn maken deel uit van een Missiegerichte Opleiding (MGO), een korte intensieve cursus voor degenen die worden uitgezonden. Het initiatief voor die lessen is van Edmund Fokker van Crayestein.
 13. De afgelopen periode zijn militairen voorbereid op de missie naar Eritrea.
 14. Het humanitair oorlogsrecht en het Haagse Verdrag worden behandeld door de Dienst Juridische Zaken van het ministerie.
 15. De bescherming van cultureel erfgoed beslaat momenteel slechts 2 procent van de werkzaamheden van de Koninklijke Landmacht.
 16. Eigenaren van monumenten kregen na een verzoek tot plaatsing van het schildje van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg te horen dat men onvoldoende personeelsbezetting heeft en dat de administratieve procedure te omvangrijk is.
 17. UNESCO 1954, Reglement van Uitvoering, hoofdstuk drie, 28.
 18. Men spreekt in dit verband over *second-generation conflicts*, waarmee intrastatelijke, multi-etnische conflicten mee worden aangeduid.
 19. Het Tweede Protocol dat in maart 1999 is opgesteld, maakt het nemen van sancties tegen landen die het Protocol schenden mogelijk. Het Tweede Protocol is nog niet in werking getreden omdat het door onvoldoende landen is geratificeerd. Het schenden van het Haagse Verdrag uit 1954 heeft daardoor nog geen strafbare gevolgen. Het vernietigen van cultureel erfgoed als onderdeel van etnocide is wel een strafbaar feit.

Bibliografische gegevens

Otter, M. (2000) 'Naar letter en naar geest: cultuurbescherming in Nederland op een zijspoor'. In: *Boekmancahier*, jrg. 12, nr. 46, 358-371.